

## OPIEKA BISKUPÓW CHEŁMIŃSKICH NAD KATOLIKAMI DIECEZJI POMEZAŃSKIEJ W PRUSACH KRÓLEWSKICH: SYNODY I WIZYTACJE

**Słowa kluczowe:** biskupi chełmińscy, oficjalat pomezanski, synody, wizytacje

**Keywords:** Bishops of Chełmno, Offizialat Pomezanien, synods, visitations

**Schlüsselwörter:** Bischöfe von Kulm, Offizialat Pomezanien, Synoden, Visitationen

Na terytorium diecezji pomezajskiej, po sekularyzacji Prus w 1525 roku, w znacznej jej części (jedenaście dekanatów) – w myśl reguły *cuius regio, eius religio* – urzędowo wprowadzono protestantyzm. Przy katolicyzmie pozostała jedynie część diecezji, która objęta była władaniem polskich królów, należąca do Prus Królewskich i zarazem Rzeczypospolitej w ramach województwa malborskiego. Zasadniczy zrąb okrojonej diecezji stanowiły dekanaty: dzierzgoński, malborski, sztumski, nowostawski i żuławski, wobec których – jako synonim diecezji pomezajskiej – zaczęto używać terminu „oficjalat pomezanski” lub „oficjalat malborski”<sup>1</sup>. Ponadto odrębny fragment diecezji, pozostały przy katolicyzmie i należący do Prus Królewskich, już

---

\* Ks. mgr lic. Andrzej Piotrowski – ksiądz diecezji elbląskiej, magister licencjat prawa kanonicznego, członek Stowarzyszenia Kanonistów Polskich, wykładowca prawa kanonicznego i wyznaniowego w WSD w Elblągu. Artykuł jest poprawionym i uzupełnionym fragmentem pracy magisterskiej pt. *Troska biskupów chełmińskich o katolicką część diecezji pomezajskiej w Prusach Królewskich. Studium historyczno-prawne* (2015), napisanej w Wydziale Prawa Kanonicznego UKSW w Warszawie. Promotor: ks. dr hab. Marek Saj CSsR, prof. UKSW.

<sup>1</sup> Przykładowo takie określenia zapisane są w: *20 grudnia Rozporządzenie co do kościołów Diecezji Pomezajskiej przez Najczcigodniejszego Ordynariusza w zamku lubawskim wydane*, w: M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII wieku*, t. II: *Źródła do dziejów XVII-wiecznej Pomezanii*, Malbork 2013, s. 265; *Wizytacja diecezji pomezajskiej w 1640 roku*, w: M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII wieku*, t. II, s. 277.

W tym miejscu należy zaznaczyć, że odrębnego, krytycznego omówienia wymaga określenie funkcjonowania i ustalenie prawnej pozycji oficjalu w strukturze Kościoła partykularnego. W opracowaniach historii regionu oficjalat bywa błędnie utożsamiany z samoistną i autonomiczną jednostką administracji kościelnej, jak diecezja, dekanat czy parafia. W kanonistyce oficjalat, to kościelny okręg sądowniczy, na którym – w imieniu biskupa diecezjalnego i z jego nominacji – jurysdykcję sprawował oficjał, współcześnie określany mianem „wikariusz sądowy”. W średniowiecznej Polsce, wraz z rozwojem sieci parafialnej i sądownictwa kościelnego, w diecezji pojawił się urząd *oficjalu generalnego* (*officialis generalis*), którego jurysdykcja obejmowała

w 2. połowie XVI w. został objęty duszpasterską troską biskupów chełmińskich – były to południowe dekanaty: łańcucki, nowomiejski i działdowski (pomezkański)<sup>2</sup>.

Stosowanym w prezentacji terminem *a quo* jest wydanie w dniu 10 listopada 1600 roku bulli *Cum nos pridem ecclesiae Culmensi* przez papieża Klemensa VIII, w której mianował biskupa Wawrzyńca Gembickiego, powierzając mu diecezję chełmińską. W następnym roku w dniu 16 kwietnia 1601 r. ten sam papież w *breve*, apostolskim *Cum ecclesiae Culmensi* wyjaśnił i wyraźnie zaznaczył, że ta nominacja obejmuje też rządy diecezją pomezkańską, w rozumieniu ocalałej katolickiej jej części.

Terminem *ad quem* jest „wymazanie” z mapy Europy Prus Królewskich. Rozpoczęło się ono w dniu 5 sierpnia 1772 r. na mocy układu europejskich mocarstw: Rosji, Prus oraz Austrii, sukcesywnie doprowadzając do rozbioru Polski. W pierwszym rozbiornie m.in. zostały zagarnięte Prusy Królewskie, które włączono do zaboru pruskiego.

Przedłożony artykuł przybliży działalność synodalną oraz wizytacje kanoniczne biskupów chełmińskich, jako aspekty ich pasterskiej opieki nad katolikami części diecezji pomezkańskiej. Jednakże generalnie obejmowała ona duszpasterską pieczę nad całością sfery duchowej, nad życiem religijnym i liturgicznym. Objawiała się również poprzez sprawowanie właściwego zarządu dobrami doczesnymi w katolickiej części nowożytnej Pomezanii.

---

terytorium całej diecezji, a z czasem też urząd oficjała okręgowego (*officialis foraneus* – rejonowy, foralny), który władzę sądowniczą sprawował na ściśle określonym obszarze. W przypadku nowożytnej diecezji pomezkańskiej – określonej ramami tematu artykułu – oficjałowie pomezkańscy, z ustanowienia biskupów chełmińskich i pomezkańskich, wypełniali powierzone im zadania na katolickim terenie dawnej diecezji pomezkańskiej, czyli we wspomnianych pięciu dekanatach oficjalu. Zakres wyznaczonych zadań oficjała precyzował dekret nominacyjny.

Zagadnienie natury i działań instytucji oficjała w Polsce i roli oficjalu w diecezjach szerzej został omówiony w opracowaniach: R. Wierzchanowski, *Urząd oficjała w świetle norm Kodeksu pio-benedyktyńskiego i prawa partykularnego w diecezji tarnowskiej. Studium historyczno-prawne*, w: *Struktura i działalność Sądu Diecezjalnego w Tarnowie w latach 1945–1983*, red. R. Kantor, Kraków 2019, s. 49–72; Z. Kropidłowski, *Konsystorz pomorski i gdański za oficjała Lettaua w 1635 r.*, „Universitas Gedanensis” 14(2002) nr 2 (26), s. 81–105; W.P. Właźniak, *Obsada personalna Konsystorza Foralnego w Radomsku (1763–1787)*, „Seria Prawnicza. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Prawo” 6(2008), z. 48, s. 194–203; Tenże, *Organizacja oficjalu foralnego piotrkowskiego w latach 1819–1918*, „Częstochowskie Studia Teologiczne” 28(2000), s. 279–308; J. Gręźlikowski, *Początki i rozwój kościelnego sądownictwa w Polsce na podstawie generalnego i okręgowych oficjalu w diecezji włocławskiej*, „Prawo Kanoniczne” 44/3–4(2001), s. 163–183; P. Pokora, „*Sigillum perpetuum officialatus ecclesie Posnanensis*”: przyczynek do badań nad sfragistyką urzędów kościelnych w Polsce, „Studia Źródłoznawcze”, t. 39, s. 37–45; W. Wójcik, *Instygator w oficjalacie okręgowym w Sandomierzu*, „Prawo Kanoniczne” 2(1959) nr 1–2, s. 331–384; M. Grzybowski, *Administracja diecezjalna za czasów biskupa płockiego M.J. Poniatowskiego (1773–1785)*, „Studia Płockie” 5(1977), s. 111–138; P. Hemperek, *Oficjaly okręgowe w Polsce*, RTK 18(1971), z. 5, s. 51–72; A. Vetulani, *Prawne stanowisko oficjalu biskupich w Polsce w XV stuleciu. Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. 1, Kraków 1938; Tenże, *Początki oficjalu w Polsce*, „Nova Polonia Sacra” 3(1939), s. 1–56; S. Chodyński, *Konsystorze w diecezji kujawsko-pomorskiej*, Włocławek 1914.

<sup>2</sup> Por. J. Fankidejski, *Utracone kościoły i kaplice w dzisiejszej diecezji chełmińskiej podług urzędowych akt kościelnych*, Pelplin 1880, *passim*.

## SYNODY DIECEZJALNE

Poza powszechnym ustawodawstwem kościelnym, obowiązującym w całym Kościele katolickim, istnieje ustawodawstwo partykularne, funkcjonujące w poszczególnych Kościołach lokalnych. Prawo miejscowych wspólnot eklezjalnych może mieć wymiar ogólnokrajowy, prowincjonalny lub diecezjalny.

Celem zwoływanych synodów partykularnych było bezpośrednie przyjęcie i wprowadzenie norm kościelnego prawa powszechnego przez struktury prawa partykularnego, jak również przenikanie przymieśli i praktyk oddolnych, istniejących w Kościołach partykularnych, do świadomości Kościoła powszechnego. Taka aplikacja norm prawa powszechnego w statutach partykularnych dowodzi swoistej spójności ustaw stanowionych w Kościele powszechnym z prawodawstwem Kościołów lokalnych. Działalność synodalna pozwala na recepcję prawa powszechnego w ramach działań Kościoła miejscowego.

Ustawodawstwo synodalne, inspirowane normami prawa powszechnego, rodzimą tradycją kanonistyczną oraz potrzebami lokalnymi, stanowiło zazwyczaj główny nurt prawa partykularnego w skali regionu, prowincji kościelnej czy diecezji. Uchwały synodów, regulując całokształt spraw życia kościelnego w danej jednostce administracyjnej, poczynając od XIII wieku, stawały się coraz wyraźniej podstawowym punktem odniesienia zarówno dla duszpasterstwa, jak i administracji oraz sądownictwa kościelnego. Zachowane statuty synodalne pozwalają uzyskać interesujący obraz nie tylko stosunków religijnych, lecz także stosunków społecznych, obyczajów, kultury, oświaty czy mentalności. Zasadniczo synody były zwoływane na skutek ujawnienia się nieprawidłowości, na które natrafiano podczas przeprowadzanych wizytacji diecezji, jednakże praktyka nie wskazuje, by każdorazowo po wizytacji prowadzono obrady synodu<sup>3</sup>.

W okresie objętym tematyką niniejszego artykułu odbyły się trzy synody diecezji chełmińskiej. Nie omieszkało podczas ich prac poruszać szerokiego wachlarza zagadnień dotyczących katolickiej części diecezji pomezjańskiej, dla której również jako rządcy mianowani byli biskupi chełmińscy.

Pierwszy synod odbył się w dniu 21 czerwca 1605 roku w Chełmnie, zwołany przez biskupa Wawrzyńca Gembickiego, podczas którego zostały poruszone ważne zagadnienia dla obu diecezji: chełmińskiej i pomezjańskiej. Omawiane zagadnienia ujęte były w następujące tytuły: „de fidei professione; de canonicis ecclesiae cathedralis; de vicario in spiritualibus, seu officiali generali; de archipresbyteris; de parochum officio; de vicariis et choralistis ecclesiae cathedralis Culmensis; de vita et honestate clericorum in communi; de provisionibus et institutionibus; de scholis; de seminario; de matrimonio; de testamentis; forma absolutionis; qua sacerdos uti debet apud infirmum in articulo mortis”<sup>4</sup>. Wskazane całościowe ujęcie duszpasterstwa w diecezji wymagało odnowienia życia religijnego i zapoznania się z organizacją Kościoła lokalnego, na które wielki wpływ miało szerzące się oddziaływanie luteran. Brakowało w obu diecezjach katolickich kapłanów. W Pomezanii wiele świątyń

<sup>3</sup> Por. J. Wiśniewski, *Zarys dziejów diecezji pomezjańskiej (1243–1525–1821)*, w: Tenże, *Pomezania. Z dziejów kościelnych*, Elbląg 1996, s. 201.

<sup>4</sup> *PDE*, 6 (1898), s. 67.

zostało przejętych przez protestantów. Rządzone przez innowierców pomezzańskie miasta wystarały się o królewskie przywileje swobodnego wyznawania nowej konfesji i nie angażowały się w realizację nawoływań biskupa do religijnej odnowy. Po odbytym synodzie biskup Gembicki wydał odpowiednie zarządzenia, które tylko częściowo porządkowały sytuację religijną na terenie podległej mu części diecezji pomezjańskiej<sup>5</sup>.

Po zakończeniu I wojny szwedzkiej w 1636 roku i po rozpoczęciu porządkowania życia religijnego w Pomezanii i na innych terenach objętych wojenną zawieruchą, kolejny synod dla diecezji chełmińskiej i pomezjańskiej został zwołany przez biskupa Kaspra Działyńskiego do Lubawy, w dniach 12–13 czerwca 1641 roku. Zagadnienia na nim poruszane obejmowały jeszcze szerszą tematykę, bowiem podstawa stały się wciąż aktualne postanowienia Soboru Trydenckiego oraz *Epistola pastoralis* kardynała Bernarda Maciejowskiego, arcybiskupa i metropolity gnieźnieńskiego i prymasa Polski z dnia 15 października 1607 roku<sup>6</sup>, a także przeprowadzona wcześniej wizytacja diecezji. Statuty synodalne zostały ujęte w trzydziestu tytułach<sup>7</sup> i dotyczyły zachowania dawnych statutów synodalnych: „o nauczaniu prawd wiary; o sprawowaniu sakramentów; o Komunii wielkanocnej; o nakładaniu pokuty; o przypadkach (grzechach) zastrzeżonych; o zaprowadzeniu ksiąg metrykalnych i wiernym spisywaniu; o binowaniu Mszy Świętej; o życiu i godności kapłańskiej; o wizytacjach dziekańskich archiprezbiterów oraz zebraniach dekanalnych; o kościołach opuszczonych; o wityrkach kościoła; o poszukiwaniu akt erekcyjnych świątyń; o odzyskiwaniu rzeczy należących do Kościoła; o dziesięcinach; o nie rozkradaniu dóbr kościelnych po śmierci duchownego; o krzywdach proboszczów, kościołów i parafian; o zakonnikach; o potrzebie ufundowania domu dla starych i ubogich duchownych; o seminarium duchownym; o bursie (internacie) Kuczborskiego; o przywróceniu dawnego poziomu szkole chełmińskiej; o przeniesieniu święta św. Jerzego, męczennika; o wałęsających się kapłanach; o nieużytecznych i nie dochowujących wiary poddanych; o zabobonnym podcinaniu żył zwierzętom; o sędziach rozpatrujących sprawy z upoważnienia Stolicy Apostolskiej; o egzaminatorach kandydatów przed święceniami i nominacjami na wyższe stanowiska; o konserwatorów zakonów”<sup>8</sup>.

Pewnym wyjaśnieniem zagadnień będących treścią obrad synodu jest relacja biskupa Kaspra Działyńskiego z 1642 roku, w której informował on Stolicę Apostolską o życiu obu diecezji, że „ludność wiejska w diecezji chełmińskiej (a więc również w południowej części dawnej diecezji pomezjańskiej) była przeważnie katolicka, ale w miastach – w większości innego wyznania. Natomiast w oficjalacie

<sup>5</sup> Por. M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVIII wieku*, t. I: *Synteza dziejów*, Malbork 2015, s. 33.

<sup>6</sup> Por. *Synod biskupa warmińskiego Marcina Kromera odprawiony w 1582 roku*, w: *Statuty synodalne Warmińskie, Sambijskie, Pomezjańskie, Chełmińskie oraz Prowincjalne Ryskie*, tłum. J. Wojtkowski, Olsztyn 2010, s. 67.

<sup>7</sup> *Synod przez Biskupa Kaspra Działyńskiego odprawiony w Lubawie w dniach 12 i 13 Czerwca 1641 roku*, w: *Statuty synodalne Warmińskie, Sambijskie, Pomezjańskie, Chełmińskie oraz Prowincjalne Ryskie*, s. 268–269.

<sup>8</sup> Tamże; por. M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII wieku*, t. I: *Synteza dziejów*, Malbork 2012, s. 66–71.

pomezzańskim z wyjątkiem nielicznych właścicieli (posesjonatów) i ludności napływowej społeczność jest heretycka, ale płaci dochody proboszczom katolickim, jak gdyby korzystała z ich pracy i ze sakramentów katolickich; także i heretycy naprawiają kościoły katolickie i grodzą cmentarze”<sup>9</sup>. Podobnie w sprawach małżeńskich innowiercy uznawali jurysdykcję oficjała malborskiego, a pochówków swych zmarłych dokonywali na przykościelnych cmentarzach katolickich. O zachowanie i potwierdzenie tych zwyczajów oraz o wydanie odpowiedniej deklaracji (dyspensy) papieskiej biskup Kasper Działyński pisemnie prosił papieża<sup>10</sup>.

Ostatnim odprawionym synodem w tym okresie był zwołany do Lubawy przez biskupa Andrzeja Stanisława Kostkę Załuskiego synod, który trwał w dniach 16–18 września 1745 roku<sup>11</sup>. Był wynikiem przeprowadzonej w 1742 roku wizytacji diecezji oraz specjalnego *breve* papieża Benedykta XIV z 1743 roku, w którym papież wytknął biskupom Polski i Litwy ogromne zaniedbania w sprawach małżeńskich<sup>12</sup>. Papież wskazywał na niepokojące zjawisko rozprzestrzeniania się tzw. małżeństw tajnych, wynikłych z mezaliansów, a nawet z zamiarem przyszłego ich rozwiązania. Zbyt łatwo dyspensowano od trzech zapowiedzi, nie badano wolności woli nupturientów, stąd wiele małżeństw było zawieranych nieważnie. Papież ukazywał, że w Rzeczypospolitej są też parafie, gdzie nie było ani jednego sądowego starania się o uznanie małżeństwa za nieważnie zawarte, a działo się to dzięki trosce biskupów i staranności proboszczów, którzy dokładnie badali stan wolny narzeczonych i ich wolną wolę. Powyższe *breve* nakładało karę ekskomuniki na wszystkich, którzy popełnią jakiś występki, czyniący nieważność zawieranego małżeństwa<sup>13</sup>. Dalszą okolicznością towarzyszącą obradom synodu biskupa Załuskiego było pojawiające się w diecezji chełmińskiej zjawisko procesów czarownic, które miały miejsce we wsiach chłopskich, a nawet w szlacheckich, a którym biskup stanowczo sprzeciwił się. W dniu 9 stycznia 1745 roku u polskiego króla Augusta III Sasa wyjednał specjalny reskrypt, grożący najsurowszymi karami (łącznie z karą ścięcia) za takie sądy<sup>14</sup>. Treść obrad powyższego synodu została ujęta w statuty, zawierające 43 rozdziały oraz dodatki<sup>15</sup>.

<sup>9</sup> J. Wiśniewski, *Kościoły i kaplice na terenie byłej diecezji pomezńskiej 1243–1821*, Elbląg 1999, s. 73.

<sup>10</sup> Por. L. Boratyński, *Najdawniejsze relacje biskupów polskich o stanie diecezji (relationes status ecclesiarum) z archiwum Kongregacji del Concilio w Rzymie*, Kraków 1916, s. 18; M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII wieku*, t. I, s. 71.

<sup>11</sup> Por. *Synod przez Biskupa Andrzeja Stanisława Kostkę Załuskiego odprawiony w Lubawie w dniach 16–18 Września roku 1745*, w: *Statuty synodalne Warmińskie, Sambijskie, Pomezające, Chełmińskie oraz Prowincjalne Ryskie*, s. 269–271.

<sup>12</sup> Por. M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVIII wieku*, t. I, s. 41.

<sup>13</sup> Tamże.

<sup>14</sup> Tamże, s. 41–42.

<sup>15</sup> Por. *Synod przez Biskupa Andrzeja Stanisława Kostkę Załuskiego odprawiony w Lubawie w dniach 16–18 Września roku 1745*, w: *Statuty synodalne Warmińskie, Sambijskie, Pomezające, Chełmińskie oraz Prowincjalne Ryskie*, s. 269–271.

## WIZYTACJE KANONICZNE

Na polskie tereny administracji kościelnej zwyczaj przeprowadzania wizytacji kanonicznych, powszechnie znany od czasów apostoelskich, dotarł wraz z wieloma innymi kościelnymi zwyczajami. Genezę tego kanoniczno-liturgicznego wydarzenia trzeba też upatrywać w stopniowo dokonujących się podziałach organizacji kościelnej w kraju – podziały na poszczególne diecezje, a z kolei te – na dekanaty i parafie. Dzięki prowadzonym wizytacjom, biskup diecezjalny lub wyznaczony przez niego delegat, mógł sprawdzać postępy w budowaniu organizacji Kościoła oraz czuwać nad poziomem religijnym wiernych<sup>16</sup>.

Wraz z rozwojem Kościoła w Polsce i rozrastaniem się sieci parafii wizytowanie całej diecezji tylko przez własnego biskupa i na dodatek w większych odstępach czasu, stało się uciążliwe. Dodatkowo rządcy diecezji nie tylko troszczyli się o życie swojego Kościoła partykularnego, lecz piastowali wysokie urzędy w Królestwie Polskim i na Litwie i byli zaangażowani w prace na dworach królewskim i książęcych. Powodem tego stało się w XV wieku powolne zaniechanie i zarzucanie praktyki wizytacji. W czasie reformacji wizytacje zaczęły przeżywać swój renesans. Korzyści z tej posługi najpierw zostały dostrzeżone przez protestantów. Przykładowo wizytacji swoich wspólnot religijnych dokonywali Filip Melanchton i Marcin Luter, którzy naocześnie chcieli zapoznać się z potrzebami nowopowstałych gmin luterzańskich. Wówczas porządkowali stosunki, zaprowadzali ład, organizowali szkoły i nauczanie kościelne, kładli administracyjne podwaliny pod tworzącą się organizację Kościoła protestanckiego<sup>17</sup>.

Działalność reformatorów z Wittenbergii i potrzeba reformy Kościoła katolickiego dały przyczynek, by powrócić *ad fontes*. Dlatego owocem obrad w 1563 roku Soboru Trydenckiego był także nakaz przeprowadzania przez biskupów wizytacji kanonicznych w swoich diecezjach<sup>18</sup>, który wskazywał na nie jako „najważniejszy instytucjonalny środek reformy kościelnej”<sup>19</sup>. Ojcowie soborowi wymagali, by biskupi dokonywali wizytacji swojego Kościoła raz do roku, a w wyjątkowych sytuacjach – za dyspensą papieską – raz na dwa lata. Tu trzeba zaznaczyć, że prawie nigdzie ten postulat nie był spełniony. W swoich sprawozdaniach z działalności diecezji polscy biskupi usprawiedliwiali przed papieżem niemożność wypełnienia nakazu corocznych wizytacji, tłumacząc to zaistniałymi różnymi przeszkodami, m.in. wojnami, zarazami, klęskami publicznymi i prywatnymi lub innymi przyczynami. Stąd wizytacje okazywały się jedynie doraźnym spełnieniem potrzeby chwili i mogły być przeprowadzane wyłącznie na terenach, które nie były objęte działaniami wojenny-

<sup>16</sup> Por. T. Sakwerda, *Relacje wyznaniowe w archidiecezji żorskiej na podstawie protokołów z wizytacji kanonicznych z drugiej połowy XVII w.*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 40(2007), z. 1., s. 179–180.

<sup>17</sup> Por. M. Luter, *Mały katechizm*, Bielsko-Biała 2000, s. 22; R. Bainton, *Tak oto stoję. Klasyka biografii Marcina Lutra*, Katowice 1995, s. 296.

<sup>18</sup> Por. M. Banaszak, *Historia Kościoła katolickiego*, t. III: *Czasy nowożytne 1517–1758*, Warszawa 1989, s. 102.

<sup>19</sup> K. Schatz, *Sobory powszechne. Punkty zwrotne w historii Kościoła*, Kraków 2001, s. 198.

mi lub konfliktami religijnymi – czyli wszędzie tam, gdzie wydawały się najmniej potrzebne<sup>20</sup>.

W oparciu o prawo powszechne i statuty synodów diecezjalnych, takie wizytacje kanoniczne odbywały się również na omawianym terytorium części diecezji pomezkańskiej<sup>21</sup>. W okresie objętym cezurą niniejszej pracy biskupi chełmińscy i Pomezanii w katolickiej części diecezji – osobiście lub przez mianowanych delegatów (wizytatorów) – przeprowadzili piętnaście wizytacji. Są one znane z zachowanych akt wizytacyjnych<sup>22</sup>. W układzie chronologicznym przedstawiają się następująco:

Rok wizytacji	Wizytator
1604	bp Wawrzyniec Gembicki
1607	bp Wawrzyniec Gembicki, któremu towarzyszył ks. kan. Rogaczewski
1610	ks. Andrzej Staller – z polecenia bp. Wawrzyńca Gembickiego
1626	ks. Herman Weiher, oficjał pomezkański i ks. Marcin Giellin, dziekan dzierzgoński – na zlecenie bp. Jakuba Zadzika
1637	bp Jan Lipski
1640	ks. Henryk Chelchowski, prepozyt grudziądzki i ks. Walerian Radzyński, notariusz kurii – na zlecenie bp. Kaspera Działyńskiego
1647	bp Andrzej Leszczyński, który polecił wizytację generalną obu diecezji
1654	ks. Sebastian Jawornicki, dziekan łucki, ks. Jan Schmak, kanonik chełmiński i ks. Wojciech Włodek, protonotariusz apostolski i doktor obojga praw – na zlecenie bp. Jana Gembickiego
1669	ks. Bernard Selin, oficjał pomezkański i jego zastępca ks. Jan Nyczkowski – na zlecenie bp. Andrzeja Olszewskiego
1700	bp Teodor Andrzej Potocki – osobiście
1724	bp Feliks Ignacy Kretkowski – osobiście
1731	bp Tomasz Franciszek Czapski – osobiście
1744	archidiakon pomorski Augustyn Kiliński – na zlecenie bp. Andrzeja Stanisława Załuskiego
1749	bp Wojciech Stanisław Leski – osobiście
1765	bp Andrzej Ignacy Baier – osobiście

Powstały obraz oficjalu pomezkańskiego, wyłaniający się z lektury zapisów biskupów i wizytatorów, jest źródłem wielu informacji o specyficznych warunkach narodowych, społecznych i wyznaniowych tych ziem. Rządcy diecezji, na podstawie uzyskiwanych wiadomości, opierając się o przepisy prawa powszechnego i partykularnego, dyscyplinowali podległe duchowieństwo, starali się o uzyskanie

<sup>20</sup> Por. T. Sakwerda, *Relacje wyznaniowe w archidiecezji żorskiej na podstawie protokołów z wizytacji kanonicznych z drugiej połowy XVII w.*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 40(2007) z. 1, s. 180.

<sup>21</sup> Przetłumaczone na język polski akta wizytacji kanonicznych biskupów chełmińskich i pomezkańskich lub ich delegatów z okresu XVII i XVIII wieku zostały zgromadzone w obszernych monografiach: M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII wieku*, t. II: *Źródła do dziejów XVII-wiecznej Pomezanii*, Malbork 2013 oraz Tenże, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVIII wieku*, t. II: *Źródła do dziejów XVIII-wiecznej Pomezanii*, Malbork 2015.

<sup>22</sup> Por. J. Wiśniewski, *Zarys dziejów diecezji pomezkańskiej*, s. 202–203.

odpowiednich reskryptów królewskich przeciw szerzącemu się luteranizmowi, choć trzeba nadmienić, że te królewskie dekryty pozostawały nieskuteczne.

Wielkim problemem podczas wizytacji stały się działania wojenne na tych ziemiach. Przykładowo, biskup Jakub Zadzik, jeszcze przed wybuchem I wojny szwedzkiej w 1626 roku, zarządził wizytację diecezji i polecił jej przeprowadzenie dwóm swoim współpracownikom – pomezzańskiemu oficjałowi ks. Hermannowi Weiherowi i dzierzgońskiemu archiprezbiterowi ks. Marcinowi Greliusowi<sup>23</sup>. Niestety, wizytacja ta została przerwana przez szwedzką nawałę, a do dziś zachował się jedyny protokół wizytacyjny z parafii w Lasowicach, obejmującej kościół parafialny w Lasowicach i kościół filialny w Szawałdzie<sup>24</sup>.

Po dziesięcioletnich działaniach zbrojnych, wojna szwedzka na terenie Pomezanii zakończyła się dopiero pod koniec 1636 roku, gdy podpisano w Sztumskiej Wsi w 1635 roku drugi rozejm oraz gdy zostały wycofane wojska brandenburskie. Przez ten okres nie było na terenie oficjalu ani jednego katolickiego kapłana. Po wojnie prawie 40% pomezzańskich duchownych odmówiło powrotu do swoich właściwych parafii, wybierając – ich zdaniem – bezpieczniejsze okolice. W okresie przedwojennym pracowało tu 33 kapłanów, z których 8 zmarło na wygnaniu, a po wojnie 13 odmówiło powrotu do dotychczasowych parafii, a tylko 12 powróciło<sup>25</sup>. Biskup Jan Lipski miał niezmiernie ważne zadanie, by w zniszczonej diecezji odbudować strukturę organizacyjną Kościoła<sup>26</sup>. Przed wojną na tym terenie znajdowały się 64 świątynie katolickie, z których 23 zniszczono (w tym 8 całkowicie i ich nie odbudowano), a nadto 6 świątyń straciło swoje prawa parafialne, stając się kościołami filialnymi<sup>27</sup>.

Po dwudziestu latach odbudowy życia kościelnego, gospodarczego i demograficznego oraz porządkowania oblicza diecezji pomezńskiej<sup>28</sup> rozpoczęła się w 1655 roku kolejna wojna ze Szwedami. Sytuacja z poprzedniej wojny powtórzyła się. Ponownie duchowni ewakuowali się przed nadciągającym frontem, opuszczone świątynie były bezczeszczone i plądrowane, miejscowości niszczone, ludność

<sup>23</sup> Por. *Wizytacja Generalna przez Czcigodnych Hermanna Weihera, Oficjała Pomezńskiego i Marcina Greliusa, Archiprezbitera Dzierzgońskiego dokonana w 1626 roku*, w: M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII wieku*, t. II, s. 261.

<sup>24</sup> Tamże, s. 261–264.

<sup>25</sup> Por. M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVIII wieku*, t. I, s. 34.

<sup>26</sup> O katastrofalnym obrazie ówczesnego oficjalu pomezńskiego świadczy treść dokumentu biskupa Lipskiego z 20 grudnia 1636 roku, w którym mianuje ks. Jana Schmaka oficjałem pomezńskim i jednocześnie proboszczem malborskim, udzielając mu wskazówek o sposobach tymczasowego zaradzenia krytycznej sytuacji w tej części diecezji, gdy brakuje kapłanów i wiele parafii jest opuszczonych, gdy niektórzy z kleru nie zachowują obowiązku rezydencji przy parafii, gdy kościoły i budynki parafialne zostały ograbione ze swego wyposażenia, a wiele świątyń zostało przejętych przez protestantów. Por. *20 grudnia Rozporządzenie co do kościołów Diecezji Pomezńskiej przez Najczcigodniejszego Ordynariusza w zamku lubawskim wydane*, w: M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII wieku*, t. II, s. 265–267.

<sup>27</sup> Por. M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVIII wieku*, t. I, s. 34.

<sup>28</sup> Świadczy o tym treść akt wizytacyjnych, sporządzonych przez ks. Henryka Chelchowskiego i ks. Waleriana Radzyńskiego, którzy na polecenie biskupa Kaspra Działyńskiego przeprowadzili wizytację diecezji w 1640 roku, nadto instrukcje biskupa Działyńskiego dla oficjała pomezńskiego ks. Piotra Winklera oraz dokumenty wizytacyjne diecezji, sporządzone przez wizytatorów: kanonika



wykorzystywana, nadto panowały tu głód i epidemie<sup>29</sup>. Po pięcioletnim „potopie szwedzkim”, zakończonym pokojem oliwskim w 1660 roku, biskup Andrzej Olszowski przystąpił energicznie do odbudowy powtórnie doświadczonej pożogą wojenną obu diecezji i porządkowania organizacji Kościoła i duszpasterstwa na tym terenie. W tym celu w 1669 roku biskup zlecił oficjałowi i zarazem prepozytowi malborskiemu ks. Bernardowi Sasinowi i wiceoficjałowi ks. Janowi Nyczkowskiemu, proboszczowi w Mątowach Wielkich i dziekanowi malborskiemu przeprowadzenie wizytacji Pomezanii. Akta wizytacyjne wykazały, że przed wojną polsko-szwedzką z 1655 roku istniało tu 38 kościołów parafialnych i 15 filialnych oraz pracowało 28 kapłanów. Podczas wojny zmarło 6 duchownych, 3 nie chciało powrócić na niebezpieczne tereny do swoich parafii, 13 księży zaginęło bez żadnej wieści i tylko 6 powróciło na swoje dotychczasowe placówki<sup>30</sup>.

Na zakończenie XVII wieku, w 1700 roku, wizytacji diecezji dokonał osobiście biskup Teodor Potocki<sup>31</sup>. Wnikliwie przyglądał się problemom poszczególnych parafii, co szczególnie odzwierciedlało się w jego zarządzeniach powizytacyjnych, w których zdecydowanie usiłował katolicyzmowi przywrócić należne miejsce i status religii dominującej, a nawet panującej w Pomezanii<sup>32</sup>. Wyrażał zaskoczenie, że „religia panująca w całym Królestwie i przyłączonych doń prowincjach, na terenie Pomezanii ledwie egzystowała”<sup>33</sup>. W tym celu, w dniu 15 marca 1700 roku, wezwał przedstawicieli środowisk luterańskich i stanowczo im przypomniał, że w Króle-

---

ks. Macieja Bystrama i ks. Feliksa Rzeszowskiego, audytora kurii chełmińskiej, a także wizytacja parafii w Malborku i Lasowicach z 1654 roku. Por. *Wizytacja diecezji pomezkańskiej w 1640 roku*, w: M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII wieku*, t. II, s. 277–306; *Zarządzenia z Wizytacji Generalnej Diecezji Pomezkańskiej z 1643 roku wydane dla kościoła parafialnego w Malborku*, w: M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII wieku*, t. II, s. 309–311; *Wizytacje diecezji chełmińskiej i pomezkańskiej dokonane w 1647 roku przez Biskupa Andrzeja Leszczyńskiego*, w: M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII wieku*, t. II, s. 313–344; *Wizytacja parafii malborskiej w 1654 roku*, w: M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII wieku*, t. II, s. 345–352; *Wizytacja parafii Lasowice Wielkie w 1654 roku*, w: M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII wieku*, t. II, s. 353–356.

<sup>29</sup> Ks. Jan Heroldowski, proboszcz w parafii Nowa Cerkiew, na kartach księgi chrztów w swojej parafii w dniu 9 września 1663 roku tak emocjonalnie przedstawia obraz minionej wojny: „Kiedy wreszcie po długich latach wojny, a raczej po wyludnieniu i zniszczeniu przez Szwedów, po groźnych Wisły wylewach ledwieśmy nieco odpoczęli, okazało się, że zmarł ostatni wityk kościoła nowocerkiewskiego nazwiskiem Daniel Elrych. Ja sam, podówczas nieobecny, bowiem chorobą przykuty do łóżka, nie mogłem odebrać od niego dokumentów kościelnych [...] tylko on i jego współtowarzysze Jakub Rahm i Michał Poschwar, którzy zmarli w tym czasie ogólnego zamieszania mogli mieć jakiegokolwiek pojęcie (o sprawach kościelnych). Udało się jednakże po pewnym czasie przy pomocy Bożej, jak również wsparciu niektórych katolików ustalić najpierw liczbę zmarłych [...] Postarałem się również o wybudowanie na nowo całkowicie zrujnowanej plebanii. A jako że w kościele nie ostała się nawet choćby igła maleńka, postarałem się o nabycie wszelkiego sprzętu i urządzeń kościelnych. [...] Zrezygnowałem z odzyskania całości długu biorąc pod uwagę rzucające się w oczy ubóstwo, wprost nędzę wdów”. *Parafia nowocerkiewska po II wojnie szwedzkiej w 1663 roku*, w: M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII wieku*, t. II, s. 357–359.

<sup>30</sup> Por. M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVIII wieku*, t. I, s. 35.

<sup>31</sup> Por. *Wizytacja generalna biskupa Teodora Potockiego w 1700 roku*, w: M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII wieku*, t. II, s. 384–501.

<sup>32</sup> Tamże, s. 384.

<sup>33</sup> M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVIII wieku*, t. I, s. 36.

stwie Polskim są zaledwie tolerowani i nie mogą przekraczać określonej granicy swobody swego działania. Protestanci odwołali się do polskiego króla Augusta II Mocnego, a ten odniósł się do nuncjusza apostolskiego w Polsce. Nuncjusz w dniu 19 sierpnia 1701 roku zdecydował, że należy powstrzymać się od zachowywania surowych zakazów biskupa Potockiego i należy poczekać w tej sprawie do ostatecznego rozstrzygnięcia przez nuncjaturę<sup>34</sup>.

Po ponad dwudziestoletniej przerwie, spowodowanej toczącą się wojną północną, biskup Feliks Ignacy Kretkowski w 1724 roku przeprowadził osobiście w obu diecezjach wizytację kanoniczną, a wspierali go w tym ks. Jan Paweł Ewertowski, audytor kurii i proboszcz w Nowym Mieście Lubawskim oraz ks. Piotr Ciecholewski, dziekan lubawski. Delegaci zajęli się przede wszystkim stroną materialną i techniczną parafii, a więc budynkami, uposażeniem duchownych i parafii, natomiast biskup Feliks Kretkowski skupił swą uwagę na poziomie życia religijnego duszpasterzy i diecezjan<sup>35</sup>.

Kolejna wizytacja biskupa była przeprowadzona w maju i sierpniu 1732 roku<sup>36</sup>, której dokonał biskup Tomasz Franciszek Czapski, przy współudziale ks. Franciszka Neytzlichowskiego, proboszcza i dziekana w Dzierzgoniu oraz ks. Wawrzyńca Gwoździewskiego, dziekana z Wąbrzeźna i audytora biskupiego. O trudnym stanie i położeniu diecezji może świadczyć wpis biskupa Tomasza Czapskiego w zarządzeniu powizytacyjnym parafii w Królewie, gdy notuje: „Przyglądamy się smutnemu stanowi kościołów i, o ile jest to od nas zależne, z całą gorliwością staramy się zaradzić temu trudnemu położeniu”<sup>37</sup>.

Niewiele zachowało się informacji na temat wizytacji z 1742 roku, gdy w imieniu biskupa Andrzeja Stanisława Załuskiego dokonywali tej czynności ks. Józef Jakub Adempski, doktor obojga praw i proboszcz w Świerkach oraz ks. Fabian Franciszek Płaskowski, oficjał pomezanski i kanonik chełmiński, a zarazem proboszcz w Lasowicach Wielkich<sup>38</sup>. Ślady tej wizytacji można odnaleźć jako adnotacje w księgach metrykalnych zwizytowanych parafii, natomiast brakuje jakichkolwiek informacji z tej wizytacji z parafii: Stary Targ, Krasna Łąka, Jasna, Postolin, Dąbrówka Malborska, Ostaszewo, Dzierzgoń, Lubieszewo, Mątowy Wielkie i Miłoradz<sup>39</sup>. O zatrwającym stanie diecezji pomezanskiej biskup Andrzej Załuski informował również Stolicę Apostolską, gdy w dniu 5 września 1743 roku, w swym sprawozdaniu podaje: „Wiele kościołów skutkiem wojen i innych niepomysłnych wydarzeń zostało uszkodzonych, bądź nawet zniszczonych do fundamentów. Wioski i ich pola uprawne, doświadczone wieloma nieszczęściami są w dalszym ciągu opuszczone. Wszyscy prawie mieszkańcy to innowiercy. Jest tylko dwadzieścia kil-

<sup>34</sup> M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVIII wieku*, t. I, s. 36.

<sup>35</sup> Por. *Wizytacja generalna biskupa Feliksa Kretkowskiego w 1724 roku*, w: M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVIII wieku*, t. II, Malbork 2015, s. 313–350.

<sup>36</sup> Por. *Wizytacja biskupa Tomasza Franciszka Czapskiego w 1732 roku*, w: M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVIII wieku*, t. II, s. 351–356.

<sup>37</sup> Tamże, s. 353.

<sup>38</sup> Por. *Wizytacja biskupa Andrzeja Stanisława Załuskiego w 1742 roku*, w: M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVIII wieku*, t. II, s. 357–360.

<sup>39</sup> Por. M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVIII wieku*, t. I, s. 41.

ka rodzin szlacheckich, które wraz ze służbą wyznają prawdziwą wiarę. Przy nich skupiają się osiedleńcy, utrzymujący się z rocznego wynagrodzenia”<sup>40</sup>.

Następna wizytacja odbyła się w 1749 roku i osobiście przeprowadził ją biskup Wojciech Stanisław Leski, do pomocy dobierając nieznanych z imienia komisarzy-wizytatorów<sup>41</sup>. Podobnie jak poprzednicy, przyglądał się życiu i duszpasterstwu kapłanów, doceniał ich gorliwość, troskliwie upominał duchownych, którzy zaniedbywali swe obowiązki pasterskie. Zajmował się sprawą nauczania dzieci i młodzieży. Interesował się uposażeniem pracowników kościelnych: proboszczów i ich komendariuszy, wikariuszy, zakrystianów i organistów. Stanowczo przypominał o zakazach zawierania małżeństw mieszanych wyznaniowo. Upominał się o prawidłowe utrzymanie świątyń, które to należało do wiernych<sup>42</sup>.

Ostatnia przedrobiorowa wizytacja na terenie diecezji pomezjańskiej w Prusach Królewskich odbyła się z dwuletnimi przerwami w latach 1761–1767. Tej czynności dokonał biskup Andrzej Ignacy Baier<sup>43</sup>. Z pasterską gorliwością podczas wizytacji propagował zwiększenie kultu Jezusa Chrystusa w Najświętszym Sakramencie, przypominając o obowiązku utrzymywania wiecznej lampki w świątyni. Zwracał też uwagę na to, że duchowni w parafiach zajmują się wieloma zbędnymi sprawami, a w niedziele i święta prawie w żadnym kościele nie posługują wiernym w konfesjonale<sup>44</sup>. Ponadto w czerwcu 1765 roku do kapłanów w obu diecezjach wystosował błagalny list, nawołując ich do większej gorliwości w służbie Bożej, bo w trakcie wizytacji osobiście przekonał się, że wielu diecezjan nie przystępuje do sakramentu pokuty, a niektórzy z nich wymawiali się kosztami opłaty z okazji przystąpienia do spowiedzi. Od tej chwili w parafii nie wolno było pobierać więcej niż 1 grosz od zagrodników, czyli uboższego chłopstwa, natomiast organista za wypisanie kartki nie mógł pobrać więcej niż 1 solid<sup>45</sup>.

W dniu 28 stycznia 1766 roku biskup Baier zawiadomił proboszczów z terenu obu diecezji, aby podali dokładną liczbę ludności, uwzględniając przy tym przynależność religijną. Z powodu odmowy malborskich protestantów, którzy stanowczo wzbraniali się przed ujawnieniem kworum swych wyznawców, specyfikacja wyznaniowa z Pomezanii nie jest pełna, lecz znacząco prezentuje religijną mieszankę ludności:

<sup>40</sup> *Urkundenbuch des Bisthums Culm*, t. I, cz. II, opr. C.P. Woelky, Gdańsk 1887, nr 1217, s. 1121–1130.

<sup>41</sup> Por. *Wizytacja Diecezji Pomezjańskiej w 1749 roku. Wojciech Stanisław z Leszcza Leski, z łaski Bożej i Stolicy Apostolskiej Biskup Chełmiński i Pomezanii*, w: M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVIII wieku*, t. II, s. 361–543.

<sup>42</sup> Tamże, *passim*.

<sup>43</sup> Por. *Wizytacja Generalna Diecezji Pomezjańskiej przeprowadzona przez A.I. Baiera, Biskupa Diecezji Chełmińskiej i Pomezanii od 1761 roku*, w: M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVIII wieku*, t. II, s. 544–633.

<sup>44</sup> Por. M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVIII wieku*, t. I, s. 44.

<sup>45</sup> Tamże, s. 45.

Parafia	Katolicy	Luteranie	Menonici	Kalwini	Żydzi
<b>Malbork</b>	3.484	brak danych	brak danych	-	-
Pogorzała Wieś	388	251	104	-	-
Mątowy Wielkie	635	340	25	-	-
Miłoradz	327	234	58	-	-
Gnojewo	210	201	37	-	-
Kościeleczyki	192	78	233	-	-
<b>Nowy Staw</b>	1.010	952	292	1	-
Lichnowy	644	550	98	1	-
Lasowice Wielkie	901	657	98	-	-
Boręty	197	189	12	-	-
Nowa Cerkiew	312	370	148	-	-
Kończewice	404	449	8	-	-
<b>Żuławki</b>	334	784	459	-	-
Cyganek	815	1.359	1.346	-	-
Marynowy	414	615	298	-	-
Lubieszewo	302	443	565	-	-
Ostaszewo	540	677	261	-	-
Świerki	311	531	41	-	-
<b>Sztum</b>	2.060	431	370	-	-
Kalwa	1.011	227	15	-	-
Tychnowy	1.393	403	28	-	-
Postolin	2.459	276	340	-	-
Dąbrówka Malborska	591	415	19	-	-
<b>Dzierzgoń</b>	1.964	1.575	13	-	86
Zwierzno	469	596	452	-	-
Fiszewo	406	596	146	-	-

Parafia	Katolicy	Luteranie	Menonici	Kalwini	Żydzi
Krzyżanowo	553	378	-	-	-
Królewo	531	330	12	-	-
Żuławka Sztumska	738	773	7	-	-
Stary Targ	1.456	52	-	-	-
Krasna Łąka	1.000	233	-	-	-
Jasna	216	695	39	-	-

Ogółem na terenie oficjalu pomezńskiego mieszkało 26.266 katolików, 15.889 luteran (bez miasta Malbork), 5.525 menonitów (bez miasta Malbork) oraz 2 kalwinistów i 86 żydów<sup>46</sup>.

W 1772 roku nastąpił I rozbiór Polski, zamykający istnienie Prus Królewskich. W sprawozdaniu do Stolicy Apostolskiej z życia diecezji chełmińskiej biskup Andrzej I. Baier w dniu 9 grudnia 1773 roku używa już wyłącznie tytułu *episcopus Culmensis*<sup>47</sup>, natomiast katolicką część diecezji pomezńskiej określa mianem *territorium Mariaeburgensis*<sup>48</sup>. W tym dokumencie nie ma już używanego określenia, odwołującego się do historycznej Pomezanii.

Wybrane działania jednoczesnych rządców diecezji chełmińskiej i pomezńskiej fragmentarycznie ilustrują podejmowane przez nich działania na tym okaleczonym obszarze, aby zapewnić właściwą duszpasterską opiekę nad pozostałymi wiernymi. Działalność synodalna porządkowała funkcjonowanie Kościoła lokalnego, a przeprowadzane wizytacje kanoniczne dawały możliwość sprawdzenia procesu recepcji tych wszystkich ogólnych zaleceń. Dzięki wskazaniom zawartym w zapisach wizytacyjnych można zauważyć, jak wiele problemów pojawiało się w okrojonej wspólnoty Kościoła pomezńskiego, który lata swojej świetności miał już za sobą, gdy został mocno zubożony i terytorialnie, i personalnie. Te zniszczenia duchowe i materialne powstały wskutek urzędowego wprowadzenia przymusowej protestantyzacji w XVI wieku, a także bolesnych działań wojen XVII wieku i przełomu XVIII wieku. Posunięcia geopolityczne spowodowały, że ostatecznie, po 1772 roku, znalazł się w nowej rzeczywistości, pod rządami protestanckich władców Królestwa Pruskiego.

Prezentowany wycinek pasterskiej troski biskupów chełmińskich i pomezńskich świadczy o potrzebach wspólnoty wiary tej katolickiej części diecezji pomezńskiej. Taką świadomość mieli również rządcy obu diecezji, czego ślad odnaleźć można choćby w świadectwie biskupa Feliksa Kretkowskiego, który w dniu 7 maja 1724 roku w parafii w Dzierzgoniu zapisał: „Z racji przyjętych przez nas obowiązków nie możemy pozwolić sobie na lenistwo ani też na spokojną egzystencję, mu-

<sup>46</sup> Por. M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVIII wieku*, t. I, s. 30–31; W. Zawadzki, *Duchowieństwo katolickie oficjalu pomezńskiego w latach 1525–1821*, t. I: *Studium propozograficzne*, Elbląg 2009, s. 33.

<sup>47</sup> Por. *Urkundenbuch des Bisthums Culm*, t. II, nr 1225, s. 1141.

<sup>48</sup> Tamże, s. 1144–1145.

simy natomiast kierować się troską i odpowiedzialnością, nakazanymi zresztą przez święte kanony prawa, Sobór Trydencki, Dekrety Prowincjalne i Statuty Diecezjalne, których zaniedbać nam nie wolno. Od samego początku naszej Biskupiej posługi pamiętamy na słowa: Uważajcie na siebie i na lud Wam powierzony”<sup>49</sup>.

Zatem biskupi, wraz ze swymi kapłanami, troszczyli się o liturgię i sprawowanie sakramentów, o katolickie nauczanie. Troska objawiała się też nie tylko w używaniu w parafiach kościelnej łaciny, ale w głoszeniu Słowa Bożego w językach zrozumiałych dla mieszkańców tych ziem, czyli po polsku lub niemiecku, aby z Dobrą Nowiną dotrzeć do wszystkich wiernych.

W 1772 roku, wraz z pierwszym rozbiorem, zakończył się patronat polskich królów i Prusy Królewskie zostały zaanektowane przez Królestwo Prus do zaboru pruskiego. Również możliwość swobodnego działania i posługi Kościoła katolickiego została mocno ograniczona przez pruskie władze, które stanowczo zabroniły biskupom odnoszenia się w tytulaturze do historycznej nazwy „Pomezania”. W celu uregulowania porządku kościelnego w nowej rzeczywistości geopolitycznej w Królestwie Prus, papież Pius VII w dniu 16 lipca 1821 roku wydał bullę cyrkumskrypcyjną *De salute animarum*<sup>50</sup>. Mocą tego dokumentu katolicka część diecezji pomezkańskiej, nad którą duszpasterskie rządy sprawowali biskupi chełmińscy poprzez oficjałów pomezkańskich, zostały ostatecznie podporządkowane i włączone do sąsiadującej od wschodu diecezji warmińskiej. W ten sposób diecezja pomezkańska definitywnie znikła z mapy Kościoła powszechnego. Trzeba tu także wyraźnie zaznaczyć, że papież czy też Stolica Apostolska nigdy nie wydali odrębnego dokumentu ani nie podjęli jakichkolwiek czynności formalno-prawnych, na mocy których zostałaby kanonicznie zniesiona diecezja pomezkańska. Jedynie bulla Piusa VII *De salute animarum* z 1821 roku – pomijając ten wątek – w sposób dorozumiany sankcjonuje nieistnienie już Kościoła pomezkańskiego.

## OPIEKA BISKUPÓW CHEŁMIŃSKICH NAD KATOLIKAMI DIECEZJI POMEZAŃSKIEJ W PRUSACH KRÓLEWSKICH: SYNODY I WIZYTACJE

### STRESZCZENIE

Secularyzacja i odgórna protestantyzacja państwa krzyżackiego w XVI wieku spowodowały, że przy wierze Kościoła katolickiego pozostała jedynie część historycznej diecezji pomezkańskiej, nad którą opiekę sprawowali władcy Polski w granicach Prus Królewskich. Od 1601 roku Stolica Apostolska pasterską pieczę nad tą ocalałą „resztką” powierzała biskupom chełmińskim, którzy jednocześnie byli biskupami pomezkańskimi. Rządcy podejmowali wielorakie działania, by zapewnić wiernym odpowiednią opiekę duszpasterską oraz dać poczu-

<sup>49</sup> *Wizytacja generalna biskupa Feliksa Kretkowskiego w 1724 roku*, w: M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVIII wieku*, t. II, s. 331.

<sup>50</sup> Zob. M. Józefczyk, *Translacja bulli „De salute animarum” i dokumentów korygujących granice diecezji warmińskiej w 1861 i 1922 roku*, *SE* 18(2017), s. 9–35.

cie bezpieczeństwa pośród współmieszkańców z innych wyznań, szczególnie wywodzących się ze wspólnoty ewangelicko-augsburskiej. W tym celu zwoływali synody dla obu diecezji, aby porządkować życie lokalnego Kościoła, korzystając ze wskazań właściwych dla całej prowincji kościelnej w Polsce. Na miarę możliwości przeprowadzano wizytacje kanoniczne wszystkich parafii, by przekonywać się o jakości życia i poziomie religijnym diecezjan.

Dla zapewnienia właściwej opieki duszpasterskiej rządcą diecezji ustanawiał dla tego terenu oficjała, który otrzymywał szerokie uprawnienia, aby w imieniu biskupa nadzorował duszpasterstwo i administrację tej części diecezji, którą z czasem nazywano „oficjalem pomezzańskim” lub „malborskim”.

W omawianym okresie biskupi troszczyli się o rozwój duszpasterstwa w diecezji, życia sakramentalnego, a także działalności oświatowej i opiekuńczej. Akcentowali potrzebę osobistej karności i wysokiego poziomu życia moralnego kapłanów oraz pracowników kościelnych, by dawać przykład wiernym. Kładli nacisk, by duchowieństwo godnie sprawowało świętą liturgię i sakramenty, by głosiło żywą wiarę i przekazywało ją następnym pokoleniom.

Dbali o kondycję materialną w diecezji, która najboleśniej doświadczyła podczas wojen XVII wieku, gdy świątynie były niszczone i bezczeszczone, a wyposażenie stawało się łatwym łupem. Wymagali, by proboszczowie zabiegali o odbudowę kościołów, o utrzymanie oraz niezbędne remonty i konserwację, aby nie doprowadzać bezmyślnie do destrukcji świątyń i budynków plebanijnych. W spokojniejszych latach, gdy Pomezania już nie była wojenną areną, kapłani byli zachęceni, aby należycie troszczyli się o bieżące utrzymanie świątyń. Polecali baczenie na dobra doczesne Kościoła, dzięki którym można było bezpiecznie rozwijać wszelką działalność kościelną. Pilnowali godziwego uposażenia kapłanów i pracowników kościelnych, a jednocześnie nie pozwalali materialnie wykorzystywać osób świeckich.

W 1772 roku Prusy Królewskie zostały zaanektowane przez Królestwo Prus w ramach zaboru pruskiego, a możliwość swobodnego działania i posługi Kościoła katolickiego została mocno ograniczona przez pruskie władze. W ostateczności, dla uregulowania porządku kościelnego w nowej rzeczywistości geopolitycznej w Królestwie Prus, papież Pius VII w 1821 roku wydał bullę *De salute animarum*. Jej mocą katolicka część diecezji, czyli oficjolat pomezński (dekanaty: malborski, nowostawski, dzierzgoński, sztumski i żuławski) został włączony do sąsiadującej diecezji warmińskiej. W ten sposób diecezja pomezńska definitywnie przestała istnieć na mapie Kościoła powszechnego, choć formalno-prawnie nigdy nie została zniesiona.

## CARE OF CHELMNO BISHOPS FOR CATHOLICS OF POMESANIEN DIOCESE IN ROYAL PRUSSIA: SYNODS AND VISITATIONS

### SUMMARY

The secularisation and top-down Protestantisation of the Teutonic state in the sixteenth century meant that only a part of the historic Pomesanien diocese remained with the faith of the Catholic Church, cared for by the Polish rulers within the boundaries of Royal Prussia. From 1601, the Apostolic See entrusted the pastoral care of this surviving „remnant” to the bishops of Chełmno (ger. Kulm), who were also bishops of Pomesanian. The rulers undertook a variety of measures to ensure that the faithful received appropriate pastoral care and a sense of security among their fellow inhabitants of other denominations, particularly those from the Evangelical-Augsburg community. To this end, they convened synods for both dio-

ceses, in order to order the life of the local church, using the guidelines appropriate for the whole church province in Poland. As far as possible, canonical visitations of all parishes were carried out in order to ascertain the quality of life and the religious level of the diocesans.

To ensure proper pastoral care, the diocesan ruler appointed an official for that area, who was given wide powers to oversee, on behalf of the bishop, the pastoral care and administration of that part of the diocese, which in time was called the „Offizialat Pomesanien” or the „Offizialat Marienburg”.

In the period under discussion, the bishops were concerned with the development of the pastoral ministry in the diocese, the sacramental life, as well as educational and caring activities. They stressed the need for personal discipline and a high level of moral life of priests and church workers to set an example to the faithful. They emphasised that the clergy should celebrate the sacred liturgy and the sacraments with dignity, and that they should proclaim the living faith and pass it on to future generations.

They took care of the material condition of the diocese, which suffered most severely during the wars of the 17th century, when churches were destroyed and desecrated, and furnishings became easy prey. They required that pastors strive to rebuild churches, for maintenance and necessary repairs and upkeep, so that temples and parsonage buildings were not wantonly led to destruction. In calmer years, when Pomesania was no longer a war zone, priests were encouraged to take proper care of the day-to-day upkeep of churches. They recommended keeping an eye on the temporal goods of the Church, thanks to which all church activities could be safely developed. They watched over the decent salary of priests and church workers, and at the same time did not allow lay people to be materially exploited.

In 1772 Royal Prussia was annexed by the Kingdom of Prussia as part of the Prussian partition, and the ability of the Catholic Church to operate and minister freely was severely restricted by the Prussian authorities. As a last resort, to regulate the ecclesiastical order in the new geopolitical reality in the Kingdom of Prussia, Pope Pius VII in 1821 issued the bull *De salute animarum*. By virtue of that bull, the Catholic part of the diocese, i.e. the Pomezanian Officiate (decanates: Marienburg, Neuteich, Christburg, Stuhm, und Werder) was incorporated into the neighbouring Diocese of Ermland. In this way, the Pomesanien Diocese definitively ceased to exist on the map of the universal Church, although formally and legally it was never abolished.

## **BETREUUNG DER KULM-BISCHÖFE FÜR DIE KATHOLIKEN DER DIÖZESE POMESANIEN IM KÖNIGLICHEN PREUSSEN: SYNODEN UND VISITATIONEN**

### ZUSAMMENFASSUNG

Die Säkularisierung und Protestantisierung des deutschen Staates von oben nach unten im 16. Jahrhundert hatte zur Folge, dass nur noch ein Teil des historischen Pomezaner Bistums dem Glauben der katholischen Kirche treu blieb und von den polnischen Herrschern innerhalb der Grenzen des Königlichen Preußens betreut wurde. Ab 1601 übertrug der Apostolische Stuhl die seelsorgerische Betreuung dieses überlebenden „Restes” den Bischöfen von Kulm, die gleichzeitig Bischöfe von Pomesanien waren. Die Machthaber sorgten mit verschiedenen Maßnahmen dafür, dass die Gläubigen eine angemessene seelsorgerische Betreuung und ein Gefühl der Geborgenheit unter den Mitbewohnern anderer Konfessio-



nen, insbesondere aus der evangelisch-augsburgischen Gemeinschaft, erhielten. Zu diesem Zweck beriefen sie Synoden für beide Diözesen ein, um das Leben der Ortskirche nach den für die gesamte Kirchenprovinz in Polen geltenden Richtlinien zu ordnen. Soweit möglich, wurden in allen Pfarreien kanonische Visitationen durchgeführt, um die Lebensqualität und das religiöse Niveau der Diözesanen zu ermitteln.

Um eine angemessene Seelsorge zu gewährleisten, ernannte der Diözesanherrscher einen Beamten für dieses Gebiet, der mit weitreichenden Befugnissen ausgestattet wurde, um im Namen des Bischofs die Seelsorge und Verwaltung dieses Teils der Diözese zu beaufsichtigen, was im Laufe der Zeit als „Offizialat Pomesanien“ oder „Offizialat Marienburg“ bezeichnet wurde.

Im Berichtszeitraum kümmerten sich die Bischöfe um die Entwicklung des pastoralen Dienstes in der Diözese, das sakramentale Leben sowie die Bildungs- und Betreuungsarbeit. Sie betonten die Notwendigkeit persönlicher Disziplin und eines hohen moralischen Niveaus von Priestern und kirchlichen Mitarbeitern, um den Gläubigen ein Beispiel zu geben. Sie betonten, dass der Klerus die heilige Liturgie und die Sakramente mit Würde zelebrieren, den lebendigen Glauben verkünden und ihn an die kommenden Generationen weitergeben sollte.

Sie kümmerten sich um den materiellen Zustand der Diözese, die während der Kriege des 17. Jahrhunderts am stärksten gelitten hatte, als Kirchen zerstört und entweiht wurden und die Einrichtungsgegenstände zur leichten Beute wurden. Sie verlangten von den Pfarrern, dass sie sich um den Wiederaufbau von Kirchen bemühen, für die Instandhaltung und die notwendigen Reparaturen und Instandsetzungen sorgen, damit die Tempel und Pfarrhäuser nicht mutwillig zerstört werden. In ruhigeren Jahren, als Pomezania kein Kriegsgebiet mehr war, wurden die Priester dazu angehalten, sich um den täglichen Unterhalt der Kirchen zu kümmern. Sie empfahlen, die zeitlichen Güter der Kirche im Auge zu behalten, dank derer alle kirchlichen Aktivitäten sicher entwickelt werden könnten. Sie achteten auf die angemessene Entlohnung von Priestern und Kirchenangestellten und ließen gleichzeitig nicht zu, dass Laien materiell ausgebeutet wurden.

1772 wurde Königliches Preußen im Rahmen der Preußischen Teilung vom Königreich Preußen annektiert, und die katholische Kirche wurde von den preußischen Behörden in ihrer Handlungs- und Seelsorgefreiheit stark eingeschränkt. Als letzten Ausweg, um die kirchliche Ordnung in der neuen geopolitischen Realität im Königreich Preußen zu regeln, erließ Papst Pius VII. 1821 die Bulle „De salute animarum“. Aufgrund dieser Bulle wurde der katholische Teil der Diözese, d. h. das Offizialat Pomesanien (Dekanate: Marienburg, Neuteich, Christburg, Stuhm, und Werder), in die benachbarte Diözese Ermland eingegliedert. Auf diese Weise hörte die Diözese Pomesanien endgültig auf, auf der Landkarte der Weltkirche zu existieren, obwohl sie formell und rechtlich nie abgeschafft wurde.

## BIBLIOGRAFIA

### Źródła

20 grudnia Rozporządzenie co do kościołów Diecezji Pomezjańskiej przez Najczcigodniejszego Ordynariusza w zamku lubawskim wydane, w: M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII wieku*, t. II: *Źródła do dziejów XVII-wiecznej Pomezanii*, Malbork 2013, s. 265–267.

- Parafia nowocerkiewska po II wojnie szwedzkiej w 1663 roku*, w: M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII wieku*, t. II, s. 357–359.
- Pastoralblatt für die Diözese Ermland*, 6(1898).
- Pius VII, *Bulla „De salute animarum”*, w: M. Józefczyk, *Translacja bulli „De salute animarum” i dokumentów korygujących granice diecezji warmińskiej w 1861 i 1922 roku*, SE 18(2017), s. 9–35
- Synod biskupa warmińskiego Marcina Kromera odprawiony w 1582 roku*, w: *Statuty synodalne Warmińskie, Sambijskie, Pomezzańskie, Chełmińskie oraz Prowincjalne Ryskie*, tłum. J. Wojtkowski, Olsztyn 2010, s. 64–68.
- Synod przez Biskupa Andrzeja Stanisława Kostkę Załuskiego odprawiony w Lubawie w dniach 16–18 Września roku 1745*, w: *Statuty synodalne Warmińskie, Sambijskie, Pomezzańskie, Chełmińskie oraz Prowincjalne Ryskie*, dz. cyt., s. 269–271.
- Synod przez Biskupa Kaspra Działyńskiego odprawiony w Lubawie w dniach 12 i 13 Czerwca 1641 roku*, w: *Statuty synodalne Warmińskie, Sambijskie, Pomezzańskie, Chełmińskie oraz Prowincjalne Ryskie*, dz. cyt., s. 268–269.
- Urkundenbuch des Bisthums Culm*, t. I, cz. II, opr. C.P. Woelky, Gdańsk 1887.
- Urkundenbuch des Bisthums Culm*, t. II, opr. C.P. Woelky, Gdańsk 1887.
- Wizytacja biskupa Andrzeja Stanisława Załuskiego w 1742 roku*, w: M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVIII wieku*, t. II: *Źródła do dziejów XVIII-wiecznej Pomezanii*, Malbork 2015, s. 357–360.
- Wizytacja biskupa Tomasza Franciszka Czapskiego w 1732 roku*, w: M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVIII wieku*, t. II, s. 351–356.
- Wizytacja diecezji pomezkańskiej w 1640 roku*, w: M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII wieku*, t. II, s. 277–306.
- Wizytacja Diecezji Pomezkańskiej w 1749 roku. Wojciech Stanisław z Leszcza Leski, z łaski Bożej i Stolicy Apostolskiej Biskup Chełmiński i Pomezanii*, w: M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVIII wieku*, t. II, s. 361–543.
- Wizytacja generalna biskupa Feliksa Kretkowskiego w 1724 roku*, w: M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVIII wieku*, t. II, s. 313–350.
- Wizytacja generalna biskupa Teodora Potockiego w 1700 roku*, w: M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII wieku*, t. II, s. 384–501.
- Wizytacja Generalna Diecezji Pomezkańskiej przeprowadzona przez A.I. Baiera, Biskupa Diecezji Chełmińskiej i Pomezanii od 1761 roku*, w: M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVIII wieku*, t. II, s. 544–633.
- Wizytacja Generalna przez Czcigodnych Hermanna Weihera, Oficjale Pomezkańskiego i Marcina Greliusa, Archiprezbitera Dzierzgońskiego dokonana w 1626 roku*, w: M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII wieku*, t. II, s. 261–264.
- Wizytacja parafii Lasowice Wielkie w 1654 roku*, w: M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII wieku*, t. II, s. 353–356.
- Wizytacja parafii malborskiej w 1654 roku*, w: M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII wieku*, t. II, s. 345–352.
- Wizytacje diecezji chełmińskiej i pomezkańskiej dokonane w 1647 roku przez Biskupa Andrzeja Leszczyńskiego*, w: M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII wieku*, t. II, s. 313–344.
- Zarządzenia z Wizytacji Generalnej Diecezji Pomezkańskiej z 1643 roku wydane dla kościoła parafialnego w Malborku*, w: M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII wieku*, t. II, s. 309–311.

**Opracowania**

- Bainton R., *Tak oto stoję. Klasyczna biografia Marcina Lutera*, Katowice 1995.
- Banaszak M., *Historia Kościoła katolickiego*, t. III: *Czasy nowożytne 1517–1758*, Warszawa 1989.
- Boratyński L., *Najdawniejsze relacje biskupów polskich o stanie dyecezyi (relationes status ecclesiarum) z archiwum Kongregacji del Concilio w Rzymie*, Kraków 1916.
- Fankidejski J., *Utracone kościoły i kaplice w dzisiejszej diecezji chełmińskiej podług urzędowych akt kościelnych*, Pelplin 1880.
- Józefczyk M., *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII wieku*, t. I: *Synteza dziejów*, Malbork 2012.
- Józefczyk M., *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII wieku*, t. II: *Źródła do dziejów XVII-wiecznej Pomezanii*, Malbork 2013.
- Józefczyk M., *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVIII wieku*, t. I: *Synteza dziejów*, Malbork 2015.
- Józefczyk M., *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVIII wieku*, t. II: *Źródła do dziejów XVIII-wiecznej Pomezanii*, Malbork 2015.
- Luter M., *Mały katechizm*, Bielsko-Biała 2000.
- Sakwerda T., *Relacje wyznaniowe w archidiecezji żorskiej na podstawie protokołów z wizytacji kanonicznych z drugiej połowy XVII w.*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 40(2007), z. 1., s. 179–197.
- Schatz K., *Sobory powszechne. Punkty zwrotne w historii Kościoła*, Kraków 2001.
- Wiśniewski J., *Kościół i kaplice na terenie byłej diecezji pomezkańskiej 1243–1821*, Elbląg 1999.
- Wiśniewski J., *Zarys dziejów diecezji pomezkańskiej (1243–1525–1821)*, w: Tenże, *Pomezania. Z dziejów kościelnych*, Elbląg 1996.
- Zawadzki W., *Duchowieństwo katolickie oficjalatu pomezkańskiego w latach 1525–1821*, t. I: *Studium prozopograficzne*, Elbląg 2009.

